

Mauro Bonazzi

AMB ELS
ULLS DELS GRECS

SAVIESA ANTIGA PER A TEMPS MODERNS

EDICIONS ENOANDA

ÍNDIX

Prefaci	1
1. El poema de la força	5
2. Nostàlgia	11
3. El complex d'Heraclit	15
4. L'espectre d'Antígona	21
5. Mestres dolents	27
6. Tucídides entre els Kurds	33
7. Traïcions	39
8. Tres divagacions poc serioses	45
9. Amor platònic	49
10. Ànima meva	55
11. Filòsofs al poder	61
12. La recerca de la felicitat	67
13. El desballestador	75
14. Progrés	81
15. La justícia d'Emanuele Severino	87
16. Herències gregues	91
Obres de referència	101

PREFACI

Estem convençuts que vivim temps interessants, nous, originals. Certament és així. Però creure-ho també és una forma de protecció per defensar-nos de la por de la insignificança. Quin és el sentit de la nostra existència? Dels pocs o molts anys que viurem —però que seran sempre irrisoris respecte al temps que ens envolta—, en un lloc més aviat petit o marginal respecte a les immensitats de l'univers? Què hi fem aquí? Semblen problemes abstractes, però expressen preocupacions reals per a qui com nosaltres sempre està de pas. Sentir-se part d'una època important, que progressa cap a una meta, és una manera de protegir-nos d'aquestes preguntes inquietants. Però no ajuda gaire, perquè el que compta és el que farem de nosaltres mateixos. Els temps en què vivim també seran interessants, però ens correspon a nosaltres trobar i donar un sentit a les nostres vides. Plató va escriure una vegada que les qüestions importants de la filosofia, en el fons són ben poques. Això també val per a la vida. De la felicitat a l'amor i a la mort; de la justícia a la força i a l'amistat: els autèntics problemes són pocs; i són sempre els mateixos, de generació en generació, encara que sovint no ens n'adonem perquè canvien les paraules per dir-los. Però és així: i potser no seria una mala idea escoltar també altres veus més enllà d'aquelles a les quals ja estem acostumats. Per exemple, les dels grecs.

Podria semblar una observació banal, atès que una referència al món antic sempre resulta

AMB ELS ULLS DELS GRECS

obligada quan s'enfilen aquests arguments. No es repeteix sempre que nosaltres som fills i hereus de Grècia? Però la memòria, la col·lectiva de la mateixa manera que la individual, sempre és selectiva, tria allò que vol i de vegades reconstrueix el que no hi ha. La idea classicista d'una Grècia marmòria i olímpica, serena i solemne, capaç de guiar-nos de lluny, és una ficció cultural. No existeix aquesta Grècia eterna, que havia fet exclamar "miracle"! a Ernest Renan quan va veure el Partenó per primera vegada. Hi ha tantes Grècies, tantes maneres diferents de situar-se davant dels problemes de l'existència, sovint en desacord, de vegades folles i de vegades genials, sempre interessants. Per exemple, hi ha la Grècia dels filòsofs i la Grècia dels poetes, la de Plató i la d'Homer: la primera, convençuda que la raó humana pot trobar el sentit recòndit de les coses; la segona, més desencantada en relació amb una realitat que sembla defugir a la nostra capacitat de comprensió, a punt per reconèixer que el món no ha estat fet per a nosaltres ni nosaltres per al món, però no per això menys decidida a combatre per ajudar-nos a trobar el nostre camí. I si aquesta última ha merescut les lloances de Friedrich Nietzsche o de Bernard Williams, la primera en canvi ha trobat un decidit i inesperat partidari en Joseph Ratzinger. No es tracta de prendre partit per l'una o per l'altra, perquè interessants no ho son (només) les respostes que donen, sinó (sobretot) les preguntes que fan. I com deia Aristòtil, si no s'entenen les preguntes no es trobaran les respostes justes: «els qui volen trobar-se amb les dificultats resoltes, abans les han d'haver afrontat bé, perquè l'alliberament de les dificultats és la solució de les dificultats que s'han afrontat abans: però no és possible desfer els

PREFACI

nusos que no es coneixen, i les dificultats trobades pel pensament ajuden, justament, a veure els nusos que es troben en les coses» (*Metafísica*, 994b 27-31). Tan sols així aprendrem a afrontar la complexitat que ens envolta. Per això avui encara paga la pena posar-se davant l'espectacle del món amb els ulls dels grecs, per veure les coses amb angles diferents, des de perspectives inesperades, presentant-nos llargs camins diferents, sense pressa per arribar ben de pressa a alguna part. Després cadascú farà la seva tria.

Aquest volum recull, en versió modificada, assaigs i articles publicats a «La Lettura», el «Corriere della Sera» i «Il Mulino». Sovint i amb molt de gust la inspiració per aquests textos neix de converses i discussions amb Antonio Carloti i Giampaolo Tucci: és amb plaer que els agraeixo, junt amb Gianluca Mori, que em telefonà un matí de juliol amb la idea del llibre. També preciosos han estat els consells, la disponibilitat i les exhortacions de Fernanda Caizzi, Filippo Forcignanò, Walter Lapini, Antonio i Marta Rutigliano i Mario Ricciardi. També a ells va el meu agraïment.

1

EL POEMA DE LA FORÇA

Com les fulles i flors neixen a la primavera.

Així honoraren la sepultura d'Hèctor domador de cavalls.

Homer

Que la força sigui amb tu. El cantó fosc i la potència de la llum. Has d'afrontar les tenebres dins teu, despertar la consciència de les partícules de llum que s'amaguen en la foscor: tan sols així t'encaminaràs a la vida de la salvació i la victòria. *La guerra de les galàxies*, pensarà algú. En realitat és el maniqueisme, una religió que florí al temps de l'Imperi Romà, que concebia tota la realitat com la lluita perenne entre els dos principis contraris del bé i del mal, de l'esperit i de la matèria. És un esquema de pensament més escampat del que es pensa. El món que ens envolta és complex, tan enigmàtic que de vegades resulta incomprensible. Diferenciar entre el bé i el mal, la llum i la foscor, és una temptació atractiva, la solució a tantes incerteses i vacil·lacions. Funciona bé en política, on sempre, a més, hi ha oposició és entre els bons i els dolents, els corruptes (els altres, molts) i els honestos (nosaltres, pocs). Amèrica té necessitat d'un John Wayne, ha bramat Donald Trump. Arriben els nostres, els dolents estan advertits. També a Itàlia de programes i d'idees se'n par-

AMB ELS ULLS DELS GRECS

la sempre menys; l'imperatiu és la puresa. El poder de la corrupció causa estralls, tot està a punt de col·lapsar-se, molts ja han cedit. Però si resisteixes a la fascinació de les tenebres, conservant incontaminada dins teu la puresa, no estarà tot perdut. La casta encara colpeja: que la força sigui amb tu.

Sobre la força, sobre el bé i sobre el mal, els eterns problemes de l'existència humana, també reflexionaven Simone Weil i Rachel Bespaloff el 1941, mentre al seu voltant s'estenien els exèrcits nazis —els autèntics, més tenebrosos que les seves imitacions cinematogràfiques. Ho feien llegint i rellegint un vell poema que narrava una guerra entre els grecs i els troians i un combat entre dos herois, Hèctor i Aquil·les. La *Iliada*. Història llunyana però en realitat ben actual, perquè la guerra, la violència i la força són una presència recurrent en el món dels humans. Res de nou sota el sol pel que fa al futur remot de *La guerra de les galàxies*: que el món dels humans gira al voltant de la força ja ho havia explicat Homer. Però els seus cants resisteixen a les simplificacions del «nosaltres contra ells» que avui tenen tan d'èxit; revelen una realitat diferent en les coses humanes, més complicada, menys tranquil·litzadora, però potser més vertadera.

Perquè en Homer hi ha la força, però sense cap fascinació. No hi ha res que calgui despertar, tan sols la il·lusió del qui creu que sap controlar la força i inevitablement resulta esclafat. En el poema tots es vanten d'estar de part del just i es consideren legitimats per imposar la pròpia voluntat. Però el resultat sempre resulta diferent de l'esperat i les conseqüències doloroses. Agamèmnon, que creu poder doblegar Aquil·les i assisteix a la derrota del seu exèrcit;

EL POEMA DE LA FORÇA

Aquil·les, que per humiliar Agamèmnon provoca la mort del seu amic més estimat; Pàtrocle i Hèctor, que no se saben aturar al moment just i ho paguen amb la vida. La força embriaga qui creu posseir-la, però ningú no la coneix debó. «Ares, la guerra, és imparcial, i mata qui ha matat.» Vencedors i vençuts s'assemblen. La força és una il·lusió.

És una vivència coneguda que es repetirà continuament en la història humana. Homer la canta amb infinita pietat i implicació. Fa bé, perquè aquests herois sempre excessius —que mengen com senglars, maten despietadament, ploren com fonts, es barallen com nens, dominen exèrcits immensos— són com nosaltres: com nosaltres afronten situacions difícils, lluiten, es preocupen pels seus estimats, s'indignen per les injustícies. Grecs i Troians són homes que pateixen i combaten: de vegades vencen i de vegades perden seguint les seves passions, exposats a les contradiccions de l'existència. S'equivoquen perquè viuen. La *Iliada*: el poema de la força (aquest és el títol d'un assaig de Simone Weil), i una meditació sobre aquesta mescla de grandesa i misèria que és l'home.

Així, sense jutjar, Homer explica la seva lliçó. Raons i interessos, desigs i idees es barregen continuament fins a esdevenir indistingibles. Aquil·les i Agamèmnon tenien raó ambdós i ambdós estaven equivocats. La temptació, fins i tot massa humana, és d'enrocar-se en les pròpies conviccions refusant qualsevol debat, escollint el camí de l'enfrontament. Però la força no resol res, és un poder que embriaga i perd. Organitzar la realitat en els termes d'una oposició maniquea entre la llum i les tenebres no serveix per aclarir-ne la complexitat; quasi mai distingir entre bons i dolents no ajuda a prendre deci-

sions correctes. Com tants homes d'avui, també els herois homèrics són massa fràgils i insegurs per entendre que l'autèntica força rau en el compromís. Compromís: «una paraula que fa pudor», ha escrit Amos Oz, expert en la matèria pel seu compromís en el procés de pau a l'Orient Mitjà i també per un matrimoni que dura quaranta-dos anys. El compromís és el preludi de solucions possibles, doloroses (perquè «un compromís fàcil no existeix»), però potser eficaces. «El compromís és sinònim de vida», criden a l'uníson a Itàlia tots alhora cada vegada que algú gosa proposar un enfrontament. No s'expressava de manera diferent Nèstor, intentant reconciliar Aquil·les i Agamèmnon. Abans que els conflictes esclatin, no seria millor veure si es poden desactivar?

Encara som a la superfície. Per entendre el missatge més profund de la *Iliada* cal resseguir les vivències d'Aquil·les, l'heroi més gran, més bell, més potent. Aquestes virtuts, que tant agradaven a l'Alemanya nazi, en realitat compten poc. El que distingeix Aquil·les és la lucidesa amb la qual afronta el forat negre de la *Iliada*, el que angosta més els homes. El cor del poema no és la força ni tampoc el conflicte: és la mort.

La guerra de Troia durà deu anys; el relat de la *Iliada* cobreix una cinquantena de dies. Però tot es juga en els dos o tres dies que segueixen la mort de Pàtrocle, quan Aquil·les renuncia a tot per a posar-se a la recerca de l'últim sentit de les coses, per enfrontar-se amb l'absurd de la condició humana. Improvisadament, la mort es revela com allò que és: un escàndol que priva de qualsevol valor l'existència dels homes, de cada ésser humà i de la humanitat en el seu conjunt. Criatures efímeres, que un dia aparei-

xen i un dia desapareixen, reabsorbides en un procés perenne de transformació. «Com les fulles, així les estirps dels homes». Quin sentit té tot això?

Cap, és la resposta d'Aquil·les; una fúria devastadora que no té res d'humà. Si res no té sentit, tot ha de ser destruït. Tindria ganes de definir Aquil·les com el primer nihilista. Certament, al costat de Darth Vader, amb la seva petita ambició de dominar l'univers, empal·lideix en presència de tanta radicalitat. El poema entra en una dimensió onírica, es transforma en un malson. Aquil·les mata tots els que se li posen al davant; lluita amb un riu desbordat de cadàvers; destrossa el cos d'Hèctor.

Però, arribat al fons de la desesperació, Aquil·les entén. Apareix a la seva tenda Príam, el rei de Troia, el pare d'Hèctor. Suplica a l'assassí del seu fill que li torni el cadàver per tal de poder-lo sebollir. Davant d'un gest com aquest, Aquil·les arriba a una nova consciència sobre la condició humana. Una cerimònia fúnebre és l'intent de donar sentit i valor humà al fet brut d'un cos que es descompon. Això és el que vol Príam, i Aquil·les aprèn finalment a acceptar la seva condició d'ésser mortal. El món al nostre voltant probablement no té sentit, és un mecanisme cec que ho engloba i ho destrueix tot. Els homes no derrotaran la mort. Però això no obstant poden conferir un valor humà a la seva vida. Construir. És l'eterna batalla entre natura i cultura. Aquil·les i Príam ploren junts; es miren, s'admiren: en l'altre reconeixen el pare llunyà i el fill perdut. Es descobreixen homes en un món indiferent. És difícil imaginar una escena més intensa. Reconèixer-se homes entre homes, aprendre a estar junts.

AMB ELS ULLS DELS GRECS

El poema s'encamina al final. Aquil·les concedeix una treva per als funerals. Després la guerra es reemprendrà: és inútil fer-se il·lusions, així són les coses entre els homes. Però el poeta de la força també ha mostrat una altra cosa. «El que Homer exalta no és el triomf de la força victoriosa, sinó l'energia humana en la desgràcia»: heus aquí en les paraules de Rachel Bepaloff l'última lliçó del poeta. En un racó de la tenda, als peus d'Aquil·les i ha el nou escut, bellíssim: sobre la vora ressalta un riu que flueix impetuós; enmig hi ha una ciutat, s'hi celebra una boda, uns nois dansen.

2 NOSTÀLGIA

El meu viatjar ha estat un restar
aquí, on no vaig ser mai.

Giorgio Caproni

Nostàlgia: una paraula grega (*nostos* és retorn i *algos* dolor: és el dolor del retorn), inventada el 1678 per un metge, un tal Jean-Jaques Herder, per descriure el sofriment dels soldats suïssos quan estaven massa temps lluny dels seus camps. Un sentit de mancança angoixant, que pot fer embogir, com en el cas de la camperola que havia deixat de menjar, repetint obsessivament «Ich will heim, ich will heim», «Vull tornar a casa!». I un problema militar, perquè els soldats desertaven així que escoltaven el *Ranz des vaches*, el cant dels prats alpins: al final l'amenaça va ser la pena de mort per a qui l'hagués cantat entre les tropes.

Sentit amb tanta intensitat pels suïssos, el *morbus helveticus* no era certament exclusiu d'ells. El lector italià pensa de seguida en els versos de Dant: «Era già l'ora che volge il disio / ai navicanti e 'ntenerisce il core / lo di c'han detto ai dolci amici addio; / e che lo novo peregrin d'amore / punge, se ode squilla di lontano / che paia il giorno pianger che si more».* Difi-

* Era ja l'hora que el desig fa greu / als navegants, i els entendreix el cor / el jorn que han dit a llurs amics adéu; i al pelegrí novell punxa amb record, si sent una campana en llunyania / amb aire de plorar el dia que mor.

(Trad. de Josep Maria de Sagarra)

cilment es podria explicar millor la barreja de dolor i dolçor que provoca la nostàlgia, aquest estendre's infinitament vers el llunyà, potser perdut. Anant enrere encara en el temps, arribem a l'*Odissea*, el poema del retorn diferit: Ulisses no ho sap, perquè justament li mancava la paraula, però ell és l'heroi de la nostàlgia. La literatura i el pensament europeu neixen del signe d'aquest sentiment i es defineixen gràcies a ell: així ho sosté Barbarà Cassin en un assaig recent. Ja ho havia observat Milan Kundera. «Europeu: qui té nostàlgia d'Europa».

Però què vol dir retornar? A casa, certament, a l'«estimada pàtria», es llegeix a l'*Odissea*. Però no tan sols. Ulisses havia esperat set llargs anys a l'illa encantada de Calipso, «al costat de la riba del mar que crida», «sospirant el retorn». Havia renunciat a una dona bellíssima, a la immortalitat, potser a la felicitat, per tornar. Però quan a la fi havia recuperat la seva estimada Ítaca, després d'haver mort els pretendents de Penèlope, quan finalment havia abraçat Telèmac i Penèlope, la nostàlgia no havia desaparegut. Ulisses havia tornat a marxar de seguida. Els soldats suïssos, per altra banda, després també tornaven a marxar. Quan som vertaderament a casa doncs?

La nostàlgia és un sentiment evasiu, ambigu: pot ser concreta com un prat, però després busca una altra cosa, anhela quelcom d'indefinit, indeterminat, que potser no existeix però de la qual se'n sent la mancança. «La nostàlgia és el sofriment de la ignorància»: encara és Kundera qui escriu, un que sap de què parla. Com en el quadre de De Chirico, *El retorn d'Ulisses*: hi ha una estança i al mig una catifa que és un mar solcat per una petita barca; i en la barca Ulisses rema conscientment, sempre en cercle, sobre la

catifa. Però, s'haurà adonat o no que la porta de l'estança és oberta? Qui sap on l'hauria conduït aquell cancell?

Exiliada primer a França i després a Amèrica, Hannah Arendt s'ha interrogat sobre la condició impalpable de la nostàlgia. Amb una resposta sorprenent només en aparença. La casa no és la pàtria, sinó la llengua: «L'Europa prehitleriana? No puc dir que no en tingui nostàlgia. Què queda. Queda la llengua». Massa sovint s'oblida que les paraules compten, perquè són l'únic instrument del qual disposem per ordenar la nostra realitat i per trobar el sentit i el valor en les coses i en nosaltres mateixos. És gràcies a les paraules que aconseguim expressar el que som i el que sentim. Si la nostàlgia és el desig de retrobar allò del qual provenim, llavors no hi ha necessitat de seguir Ulisses més enllà de les columnes d'Hèrcules. El viatge, com en el quadre de De Chirico, es pot fer també entre les parets d'una estança: és un viatge en la memòria, en les paraules i en els discursos que ens han constituït —totes coses reals, reals com només pot ser la llengua. Perquè —la cita de Ludwig Wittgenstein és obligatòria— «els límits del meu llenguatge són els límits del meu món». Ho saben prou bé els refugiats, els d'ahir fugats del nazisme i els d'avui en fuga de dictadures no menys bestials, arrossegats no sols d'un país a un altre, sinó també d'una llengua a una altra: essers tartamudejants, ja incapaços d'expressar el que són. El món vacil·la quan vacil·la la llengua.

La nostàlgia de Hannah Arendt s'acosta a la paradoxa: Si allò que compta és la llengua, es pot trobar a l'exili, es pot sofrir de nostàlgia també quan s'és en la pròpia pàtria. Com succeí

al filòsof Victor Klemperer mentre al seu voltant el nazisme s'apropiava de la llengua alemanya i la distorsionava per predicar el nou verb. *LTI, Lingua Tertii Imperii* (la llengua del Tercer Reich) és el diari d'aquest nou Ulisses («tinc la impressió de trobar-me com Ulisses davant de Polifem: "I tu seràs devorat pel segon"») que registra pacientment la manera com la creació del nou món passava per la deformació de les paraules. «El nazisme s'insinuava en la carn i la sang de la massa a través de les paraules, les locucions, la forma de les frases repetides milions de vegades»; «caldria enterrar en una fossa comuna moltes paraules d'ús lingüístic nazi durant molt de temps, algunes per sempre.»

En mesura menys dramàtica, també avui cal fer experiències anàlogues quan en els discursos prevalen els llocs comuns, les frases fetes i els *clichés* (una paraula omnipresent en els textos d'Arendt) que ofeguen tota possibilitat d'autenticitat en un mar de banalitat. «S'esdevé com es parla», escrivia Günther Anders. És un sentiment que convé cultivar, doncs, el de la nostàlgia, si volem alliberar-nos dels conformismes i de les fàcils letargies que tornen estúpids tots aquells que suposen que han arribat: Perquè en el fons la nostàlgia no és dels llocs, sinó de nosaltres mateixos. D'allò que som, d'allò que pensem que hem estat i d'allò que voldríem ser. És en busca d'ell mateix que Ulisses ha tornat.

3

EL COMPLEX D'HERACLIT

Fluir és la sort de les sorts.

Eugenio Montale

Hi ha escriptors que deuen la seva fama a una frase brillant. La ironia, en el cas d'Heraclit, és que el sentit de la frase no li mancava, però ha passat a la història per una cosa que no ha escrit mai. *Panta rei*, «Tot flueix» ell no ho va dir. I és cert que intents d'il·luminar el pensament d'Heraclit no manquen, des de Hegel a Popper, a Heidegger i altres. «Ho saps que tot canvia, res no es pot aturar [...] i mentrestant passa ignorat l'autèntic sentit de la vida», cantava Battiato, que entre tots potser és qui ho va entendre millor.

Una passió d'Heraclit, potser una obsessió, són els rius: «Aigües sempre diferents flueixen al voltant dels que se submergeixen en els mateixos rius». Aquest aforisme expressa un pensament més interessant que el simple «Tot flueix», que en el fons és una idea banal. Per a aquells que entren en els mateixos rius flueixen aigües diferents. Les aigües flueixen, però el riu roman el mateix. O millor: justament perquè les aigües flueixen el riu roman el mateix, és el que és. Si no hi haguessin aigües no hi hauria un riu sinó una llera; si en canvi hi haguessin aigües que no fluïssin no hi hauria un riu sinó un llac.

Que tot es transforma i esdevé és evident. La intuïció, el descobriment d'Heraclit és que l'esdevenir esdevé segons un ordre intrínsec; hi ha